

БЪЛГАРСКИТЕ СВЕТЦИ ЗАКРИЛНИЦИ
(Вмчк. Пантелеймон и преп. Иоан Рилски чудотворец)
Григор Хар. Григоров
Студентски семинар по практическа етнология и фолклористика
„Проф. д-р Иван Шишманов”

Осмислянето на св. Иван Рилски като общобългарски светец е едно от редките изключения спрямо европейската традиция ранносредновековните християнски държави да приемат за свои покровители представители на аристокрацията, предимно князе или крале¹. Популяризирането на култа към светеца отшелник се отнася към XI в., когато се датира неговото т.нар. „Народно (Безименно) житие”. По това време мощите му са пренесени в Средец с цел идеологическото обосноваване на борбата за българска независимост и са положени в новопостроен храм, носещ неговото име². За активността на този процес свидетелства и фактът, че още два манастира, освен Рилския, носят неговото име³. Въздигането на Иван Рилски за общобългарски светец вероятно е свързано с пренасянето на неговите мощи в Търново през 1194/1195 г.⁴ В същото време за родов покровител на династията Асеневци е избран вмчк. Димитрий Мироточец (св. Димитър). По-възрастният брат от двамата първи владетели – Белгун, за да подчертае приемствеността си към Първата българска държава, приема името на българския цар Петър I, но не пристъпва към налагането му като общобългарски покровител. Възникващите въпроси в така очертанния контекст съдържат в себе си и един друг основен проблем: Дали Първата българска държава в своя християнски период въздига свой светец покровител?

Проследяването на общодържавния култ през Ранното Средновековие е изключително трудно, предвид малобройните оцелели храмове и липсата на писмени сведения. Резултатите от археологическите разкопки добавят нови познания по този проблем, но на практика дават представа по-скоро за размаха на християнизацията, отколкото за спецификата на българското средновековно християнство. Ето защо, при малкото преки данни за култовете през Средновековието, трябва да се търси спасителна пътека в косвени доказателства.

Основни центрове на разпространение на християнската религия и утвърдители на средновековните християнски култове към светци са манастирските средища. Техният брой, разположение и сакрални покровители носят значителна информация за историческия развой на всеки култов процес. През епохата на Ранното Средновековие (до XI в.) в българските земи функционират 54 манастира. За съжаление, са известни (или могат да се предположат) имената на светците покровители само на 24 от тях. С висока честотност се открояват „Вмчк. Пантелеймон” и „Преп. Иоан Рилски чудотворец”⁵.

През XI в. култът към Рилския светец е регионален – той е концентриран в Западна България във връзка с отшелническите подвизи на светеца в Рила и пребиваването на неговите мощи в Средец. Доказателство за това е фактът, че освен Рилския, другите два манастира, посветени на Иван Рилски, са в изключителна близост до Средец.

През цялото Средновековие църквата и царският двор контролират пълноценно религиозно-просветната дейност само на манастирите в столицата и в големите градове. В същото време възникват провинциални манастири, които остават относително обособени⁶. Ето защо, може да се предположи, че важна роля за популяризирането на култа към св. Иван Рилски изиграват водачите на освободителните въстания срещу византийската власт (XI-XII в.), по чието време мощите на светеца са пренесени в Средец и когато вероятно възникват околните два светииванови манастира.

В същото време, култът към св. Пантелеймон покрива цялата българска територия. Нещо повече, открива се пряка намеса на държавната власт в неговото налагане. Първият манастир, построен по заповед на княз Борис след покръстването, е локализиран в м. „Патлейна“, на юг от Преслав. Предполага се, че неговият патрон е вмчк. Пантелеймон⁷. Обителта се превръща в изключителен книжовен център, където живеят и работят създателите на българската книжнина при княз Борис и цар Симеон. С изричното участие на Климент Охридски е построен манастирът „Вмчк. Пантелеймон“ югозападно от Охрид⁸. В него е погребан и самият учител светец. Това са и единствените известия за манастири, изградени с пряката намеса на централната власт по време на Първата българска държава. Освен това, още два манастира с патрон вмчк. Пантелеймон са построени в непосредствена близост до Средец и Перник и то по време на царуването на цар Самуил или на някого от водачите на освободителните въстания в Западна България, когато двата града имат изключително стратегическо и религиозно значение⁹. Към тези четири манастира следва да се добавят и един манастир от XI в. с неизвестен патрон, но със съборна църква, посветена на вмчк. Пантелеймон¹⁰, както и една средновековна скална църква в крепостта на с. Ключ (Самуиловата крепост), издълбана във вулканска скала в м. „Пантелей“¹¹. Известно е, че край тази крепост се разиграва последното сражение на цар Самуил срещу византийските войски, което завършва с тежко поражение за българите на 29. VII. 1014 г. (само два дена след празника на вмчк. Пантелеймон). Всичко това едва ли е случайно и навежда на мисълта, че е добре премислена политика – налагането на култа на св. Пантелеймон като закрилник на българския народ от княз Борис е възприето и продължено от цар Самуил. Статистически, случайността е почти невъзможна, защото изброените четири манастира представляват 17 % от манастирите с известни патрони през XI в. А за по-голямата част от тях (поне за тези с известни сакрални покровители) сигурни сведения за държавна намеса няма. Допълнителна сакралност към празника на вмчк. Пантелеймон БПЦ набавя и по друг начин – прикрепвайки Успението на св. Климент Охридски и паметта на св. Седмочисленици към датата 27 юли¹². В Асеманиевото евангелие за този ден пише: **свѣтлаго овѣтителъ отъца нашего Климента епископа величскаго**; сведение, че Климент е починал тогава намираме и в Проложното му житие¹³.

Направените констатации поставят още един въпрос: Какви са причините, които са мотивирали избора именно на св. Пантелеймон за светец закрилник на българския народ? Съществува вероятност календарният момент, в който попада празникът на светеца, да е имал важно значение в митологията на прабългарите, но податки за такъв извод не са известни. Много по-вероятно, макар и базирано само върху догадки, е съществуването на силен раннохристиянски култ към светеца по българските земи. Твърде вероятно е св. Пантелеймон да е бил припознат от покръстените още в III в. траки като продължител на тракийската религиозна традиция за почитането на култове към богове лечители (Орфей, Залмоксис). Нещо повече, славянските преселения почти не засягат обширни области от Родопите (с изключение на западните ѝ части), Странджа и Южна Тракия, обитавани от християнизирано тракийско население. Там запазените топоними от тракийски произход са най-многобройни. Може да се предположи, че култът към св. Пантелеймон в южните части на Балканския полуостров през епохата на Късната Античност е особено силен. Сигурно заради това научните проучвания от XIX-XX в. локализируют именно там изключително развит култ към светеца във фолклорна среда¹⁴. До времето на цар Симеон, тези земи никога не са влизали в пределите на България. С избора на вмчк. Пантелеймон за общодържавен светец може би княз Борис се е стремил да продължи политиката на българските ханове

за политическо и културно приобщаване на славяно-тракийското население към българската държава.

Изборът на светец мъченик за общодържавен закрилник има една важна последица – той оформя в съзнанието на българите типа на българския светец закрилник, който впоследствие се оказва твърде устойчив. Осмислянето на преп. Иоан Рилски чудотворец като общодържавен светец води до наслагването в неговия образ на черти от светеца, когото той наследява в общобългарски план – вмчк. Пантелеймон. Това особено важи за характеристиките – „лечител” и „безсребърник”. В житията на двамата общобългарски светци (респ. от Първото и от Второто българско царство) също могат да се открият близости¹⁵.

При вглеждане в българската фолклорна култура, се очертават и други линии на възможно наследяване между култовете към св. Пантелеймон и св. Иван Рилски в народна среда. По всяка вероятност, фолклорните представи за св. Иван Рилски във Врачанско и Софийско като светец без глава (акефалос) са повлияни както от агиографията и иконографията за св. Иоан Кръстител, така и от знанието, че св. Пантелеймон е обезглавен (по заповед на император Максимиан)¹⁶. Герой акефалос е и митичният тракийски прорицател Орфей, вероятно припознат от траките в образа на християнския светец вмчк. Пантелеймон. Така се обяснява почитането на св. Иван Рилски като светец, от който се измолва дъжд в Западна България¹⁷ (черта, характерна за народния култ към св. Пантелеймон¹⁸), както и представата за Рилския светец като лечител на очни болести¹⁹ – факт, който корелира със сюжетни топоси от каноничното житие на вмчк. Пантелеймон.

БЕЛЕЖКИ

1. Вж. **Степанов, Цв.** Планина и святост в средновековна България: национални светци и светци царе. В: 1100 години култ към Св. Иван Рилски. Съст. Р. Малчев и К. Рангочев. С., 2000, 9-24.
2. **Моллов, Т.** Мит, епос, история. ВТ, 1997, 198-202. Вж. също преглед на съществуващите мнения и възможните датировки за пренасянето на мощите.
3. **Тулешков, Н.** Архитектура на българските манастири. С., 1989. Карта № 2.
4. **Малчев, Р.** Фолклор и религия (по наблюдения върху културните пространства на Рилския и Бачковския манастир). Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор”, защитена в Катедрата по етнология и социология на Пловдивския университет „П. Хилендарски”. 1999 г.
5. **Тулешков, Н.** Цит. съч. Карта № 2. Известни са общо 54 манастира, от които 24 с известни или предполагаеми патрони. Посветени на: св. Пантелеймон – 3 (+ 1 предполагаем в м. „Патлейна”), св. Иван Рилски – 3, св. Богородица, св. Георги, св. Троица – 2, Айпондо, св. Анастасия, св. Ахил, св. Гавриил Лесновски, св. Герман, св. Илия, св. Иоаким Осоговски, св.св. Козма и Дамян, св. Наум, св. Никола, св. Прохор Пшински – по 1.
6. **Малчев, Р.** цит. съч.
7. **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 2. С., 1971 г., с. 246. Мнението му се приема от почти всички следващи изследователи.
8. **Пак там**, с. 237.
9. За религиозното значение на Средец и Перник, които са разположени от двете страни на Витоша, вж. **Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, Ан.** Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996 г., с. 136: „...на планината Витоша, където са събрани много [мощи] на светии от всички земи” (**Тълк. Дан.**); с. 155 „...планината, наречена Витоша, където са светите отци от българската земя.” (**Сказ. Ис.**)
10. Именно прочутият Нерезки манастир. **Тулешков, Н.** цит. съч.
11. **Димитров, Д., Хаджийски, А.** Каменните щитове на България. С., 1988 г., с. 21.
12. По всяка вероятност, централната власт следва някаква особена политика, като прикрепя към определени църковни празници паметта на българските светци. Интересна в това отношение е приписката на Тудор Доксов в преписаните от него Слова на Атанасий Александрийски, където намираме сведение, че по поръка на княз Симеон епископ Константин превел тези слова през 906 г., през 907 г. ги преписал Тудор Доксов, а същевременно на 2 май 907 г. починал княз Борис. Важното в случая

е, че княз Борис умира тъкмо на празника на Атанасий Александрийски. В: **Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения.** Съст. и ред. Иван Божилов. С., 1983 г., с. 102.

13. Златарски, В. цит. съч., с. 267, бел. 129; с. 350.

14. Странджа. Материална и духовна култура. С., 1996 г., с. 236, 346; **Българска митология. Енциклопедичен речник.** Съст. А. Стойнев. С., 1994 г., с. 311.

15. Жития на светите. Синод. изд. С., 1981 г. Така например, дивите зверове са „добри” към Св. Иван Рилски, не разкъсват и Св. Пантелеймон. Срвн. също възможната инверсия на следните епизод: Като се връща от учителя си, Св. Пантелеймон вижда мъртво дете, ухапано от змия, моли се на Бог и детето възкръсва, а змията умира. Св. Иван Рилски се моли на Бог змия да ухапе племенника му Лука, за да го спаси непокован за вечния живот и молбата му е изпълнена – Лука почива.

16. Малчев, Р. цит. съч.

17. Пак там.

18. Българска митология. Енциклопедичен речник ..., с. 311.

19. Малчев, Р. цит. съч.